

Nizaməddin ŞƏMSİZADƏ

IV

U.Şekspirin sözləri ilə desək, müasir Azərbaycan tənqidinin «bağları qırılıb». Bu, hər şeydən əvvəl ona görə belədir ki, ədəbi tənqid canlı yaradıcılıq prosesin-

yev, Orucəli Xalis sovet-sosialist tənqidinin nümunələrini yaratdılar. Buraya yazıçı tənqidinin nümayəndələrini - Mehdi Hüseyni, Səməd Vurğun, Mirzə İbrahimov da aid etmək olar. M.Cəfərin bir sıra məqalə və kitablarını çıxmaq şərtilə, bu tənqid sosializm realizminə, sovet ədəbiyyatına xidmət edən marksist metodologiya ilə təhlil aparan və əlbəttə tarixi - ədəbi prosesin tələb etdiyi məsələləri həll edən tənqid idi.

Sonrakı nəsil - Kamal Təlibzadə, Əziz Mirəhmədov, Bəkir Nəbiyev, Qulu Xəlilov, Qasım Qasımzadə, Bəxtiyar Vahabzadə, Seyfulla Əsədullayev, Cəlal Abdullayev, Yəhya Seyidov özündən əvvəlki nəslin ənənələrindən, onların müəyyən etdiyi meyarların çərçivəsindən kənara çıxıb. Milli bədii irs marksizm arşını ilə ölçülməyə, ədəbiyyatın poetikası yox, sosiologiyası ön plana keçdi. Həyatda

Rəhim Əliyev, Nizaməddin Şəmsizadə və Şirindil Alishanlı nəzəriyyə quraşdırmaqla məşğuldurlar. Nizaməddin Şəmsizadə və Nizami Cəfərov öz çoxcildliklərini çap etdirməklə baş qatır, zəif, ortabab yazıçılar haqqında güclü məqalələr yazmaq üzrə tənqidçi kimi formalaşırlar.

Əlbəttə, K.Abdullanın romanları, R.Əliyevin «Nəsimi və klassik dini üslubun təşəkkülü» müasir ədəbi prosesin maraqlı faktlarıdır. Asif Rüstəminin «Cəfər Cabbarlı: Mühiti və yaradıcılığı» monoqrafiyaları fəal tədqiqatçı əməyinin uğurlu nəticələridir.

Mən bir imzanı da xüsusi qeyd etmək istəyirəm: ömrünün müdrik çağlarını yaşayan folklorşünas alim Qəzənfər Paşayev bu gün gənclərdən daha böyük bir həvəslə, ehtirasla fəal tənqidçi statusunu nümayiş etdirir.

Beləliklə, bu gün ədəbi tənqiddə əsasən ədəbiyyatətrafi fəlsəfə doktorları və elmlər doktorları məşğuldur. Onlar da tənqidin bağlarını əldə saxlamaq gücünə malik deyillər.

söhbət edirlər. Birdən Qorki soruşur: «Anton Pavloviç bəs tənqiddə münasibətiniz necədir?»

Cexov ona belə cavab verir: «Aleksy Maksimoviç, tarlada əzələləri gərilərək yer şumlayan at görmüsən... bax, tənqid, həmin ata mane olan milçək kimi bir şeydir».

Mən bu qənaətlərlə tənqidin ədəbi prosesdəki rolunu azaltmaq fikrində deyiləm. Mənim fikrimcə tənqid ədəbi prosesi təşkil edən (yazıçı, tənqidçi və oxucu!) üç amildən biri, ədəbi-prosesin sükançısıdır. Ağıllı yazıçı tənqidi qiymətləndirir, S.Vurğun M.Arifi «ədəbi tənqidimizin vicdanı» adlandırmışdı. Bu gün Azərbaycan ictimai təfəkkürünə xərcəng kimi yapışmış əyalət düşüncəsi ədəbi tənqidin meyarlarına da öz hökmini diqtə edir və güclü bir meyersizlik sindromu yaradır.

Yazıçının vəzifəsinə, puluna, yaxud vəzifəli qohumuna görə tərifləyən «muzdlu tənqidçilər» (Ş.Alishanlı) dəstəsi meydana gəlib. Nə gizlədim, bəzən öz yazdığımız əsəri tərifləməli oluruq.

Ədəbi tənqidin tarixi və təcrübəsi göstərir ki, estetik meyarlar dəqiq olmayanda tənqid publisistikaya çevrilir. Doğrudur, öz təbiəti etibarını tənqiddə publisistika arasında müəyyən bənzərlik də tapmaq olar. Amma burada şələləni basmamalıdır. Məsələn, mənim əziz dostum, çox cəfəkeş alim və tənqidçi Vaqif Yusiflinin tənqidi mənə, publisistik tənqid adlandırılırsa, doğru olar. Vaqif yüksək ədəbi zövqə malik əsl ədəbiyyat adamıdır. O, ədəbiyyatı sevir, duyur və bədii sözün təssübünü çəkməyi bacırır. Elə tənqidçilər də var ki, sözü yorur, incidir, sözlə məzələlər. Tənqidçi səlahiyyətlərindən sui-istifadə edir. İstedadına güvəndiyim və bəyəndiyim Tehran Əlişanoğlu buna misal ola bilər.

Universitetdə oxuyanda bir kurs işi yazmışdım. Hələ tələbə ikən mənşəcə cuhud olan rus alimlərindən və çox sevdidiyim Yaşar Qarayevdən əxz etdiyim ən qəliz nəzəri-estetik terminləri yükləmişdim bir balaca yazıya. Rəhmətlik Mir Cəlal müəllim diqqətlə mənə qulaq asdı, təmkin və təbirlə dedi: «Qardaş, bunu adam dilində yazı bilməzdin?»

Tənqidçi o zaman «adam dilində» yazır ki, nədən yazdığı, nə üçün yazdığı və necə yazmalı olduğu ona gün kimi aydın olur. Bu, elə əslində tənqidçi kamilliyi, estetik meyar dəqiqliyi deməkdir. Tənqidi məqalədə sözün çəpi (gözün çəpi kimi!) bədii əsərdən daha tez nəzərə çarpır. Ədəbi tənqiddə əsərin bədii dəyərini ölçən də SÖZ-dür. Bu söz düz olmayanda, yerinə düşməyəndə tənqidin tərəzisi əyilir, pərsəng yerindən oynayır.

Tənqidçilik də şairlik, rəssamlıq, bəstəkarlıq kimi xüsusi bir istedadıdır. Hər filologiya üzrə elmlər doktoru tənqidçi ola bilməz, yaxşı tədqiqatçıdan ədəbiyyatşünas, nəzəriyyəçi ola bilər. Tənqidçi olmaq üçün yüksək nəzəri-intellektual savadla birlikdə məntiqli nitq mədəniyyəti, yazı qabiliyyəti də vacib şərtlərdəndir. Və ən vacib şərtlərdən biri də bədii ədəbiyyatı (əzbərləmək yox) fəhm etməkdir. Bütün bunların tənqiddə yeni, estetik meyar axtarışları üçün böyük əhəmiyyəti var.

Tənqiddə meyersizlik sindromu

dən ayrı düşüb, ədəbi prosesə müdaxilə edə bilmir. Bu, hər şeydən öncə məhz meyarçılıq sindromunun təsirinin nəticəsidir.

İkinci səbəb, tənqid yazıçı ilə «dincəyənə» yaşamaq siyasəti yürüdür. Məşhur misalda deyildiyi kimi, cari ədəbi prosesdə «Qurd quzu ilə otlayır» və aşkar görünür ki, bu qurdun yox, quzunun xidmətidir. Özü də bu təkcə tənqid və ədəbi proses hadisəsi deyil, ədəbi-ictimai mühit olayıdır. Mənim özümün də bəzi yazıları daxil olmaqla, tənqid yazıçısını (şairi!) razı salmağa çalışır və bundan aşkar qürur duyur. Əcəba, bəs yazıçının gücü nədədir, tənqidçinin gücsüzlüyü nədədir?!

Yazıçının gücü ondadır ki, o tikan-sız, problemsiz ortabab əsərlərlə müəyyən maraqları razı salır, təmin edir. Ortabab ədəbiyyat ehtiyatkar tənqid, üzüsulu tənqid yaradır.

Əlbəttə, biz keçmişə ehtiram bəsləməli, bugünü sevməli və gələcəyə ümid bəsləməliyik. Fəqət, tənqid sahəsində ümid vəd edən, ümidə təminat verən prioritetlər görünmür. Bunun səbəbini ortaya qoymaq üçün son dövr tənqidimizin nəsil şəcərəsini nəzərdən keçirməliyik.

1937-ci ilin repressiyaları ilə bəlkə də Azərbaycanda ən böyük, ən güclü tənqidçilər nəslinin bağları qırıldı. Əli Nəzim, Əmin Abid, Bəkir Çobanzadə, Mustafa Quliyev, Məmməd Kazım Ələkbərli, Salman Mümtaz, Atababa Musaxanlı... məhv edildi, növbəti yeni nəsil - Məmməd Arif, Məmməd Cəfər, Mikayıl Rəfili, Əkbər Ağayev, Hidayət Əfəndi-

olduğu kimi ədəbi tənqiddə də xalq yazıçılarını, Sosialist Əməyi Qəhrəmanlarını mədh etmək üçün sosializm yarışığı gətirdi. Həm repressiyadan sonrakı nəslin, həm də bu nəslin canında hələ də 37-nin vahiməsi var idi. Bu vahimə tənqiddə cəsarəti öldürmüş, ədəbiyyat da xəncərinin tiyəsinə üstündə gəzdiren adam kimi ehtiyatla yeriyirdi. Əlbəttə, həm tənqiddə, həm də ədəbi əsərlər arasında istisnalar da yox deyildi. Biz keçmiş nəsillərin elədiklərini təhlil edib obyektiv tarixilik prinsipi ilə dəyərləndirməli, onların hansı zamanədə, hansı basqı altında yaşadıklarını başa düşməliyik.

Bugünkü müstəqillik dövrünün bizə verdiyi imkan və səlahiyyətlərdən istifadə edib onları qınamamalıyıq.

Yaxın dövrlərin - 60-90-cı illərin tənqid nəsli öz missiyasını yüksək intellektual şəkildə yerinə yetirdi. Yaşar Qarayevin, Asif Əfəndiyevin, Şamil Salmanın, sonrakı nəsildən olan Aydın Məmmədovun, Nadir Cabbarovun vaxtsız vəfatı tənqidin mövqelərini xeyli zəiflətdi. Bu gün Elçin əvvəlki əzmlə, gənclik ehtirası ilə yazıb-yaradır, ədəbi prosesin doğurduğu mürəkkəb problemlər haqqında ən aydın fikirlər irəli sürür, açıqlamalar verir. Fəlsəfi intellektual tənqidin yaradıcılarından biri, ustad qələm sahibi Akif Hüseynli Qafqaz Universitetində rəhbəri olduğu kafedraya çəkilib inadla susur. Kamil Vəliyev sanki ədəbiyyatdan küsüb, mən son vaxtlar onun «Mənim Füzulim» əsərini oxumuşam, belə anlaşılar ki, K.Vəliyev çağdaş ədəbi prosesdən inciyərək üzünü klassikaya çevirib. Kamal Abdulla ictimai fəaliyyətlə və yazıçılıqla məşğuldur,

Tənqiddə meyersizlik sindromunu yaradan səbəblərdən biri Şərq ənənələrində, milli mentalitetimizdən gələn humanizm - üzgörməlikdir. Xüsusilə, kitab təqdimatlarında xətirə dəyməmək üçün ən zəif kitabları belə tərifləyirik. Bir dəfə BDU-dakı Dissertasiya Şurasında professor Qulu Məhərrəmli ərək və zərafətlə dedi: «Əşi, hansı yazıçı haqqında Nizaməddin Şəmsizadə və Nizami Cəfərov yazırsa, o dönüb olur böyük yazıçı».

Bu mülahizədə gözəl tənqidi münasibət, fəhmli bir irad var və Qulu Məhərrəmli tamamilə haqlıdır... Tənqiddə meyersizlik sindromunu aradan qaldırmaq üçün üzgörməlik mühitini ləğv etməliyik.

Tənqiddə meyersizlik sindromu üçün şərait yaradan səbəblərdən biri də tənqidi mühakimədə «Mənə xoş gələn doğrudur!» iddiası ilə obyektiv həqiqətin yola getməməsidir. Tənqidçi (ilk növbədə oxucu olaraq!) şəxsi zövqdən obyektiv həqiqətə qədərki məsafədə öz şəxsiyyətini və təhlil etdiyi predmetin real dəyərini müvazi olaraq qoruyub saxlamalı və idarə etməlidir. Tənqidçinin estetik zövqü tənqidin qaydalarını üstələyəndə ədəbi mühitdə subyektivizm meyara çevrilir. Nəticədə anormal fikirlər meydana gəlir.

Əksər hallarda yazıçılar tənqidi bəyənməyib, sevməyib, onunla yola getməyib. Məsələn, J.Penar «Tənqidçi kimdir?» sualına belə cavab vermişdir: «Öz potasına atəş açan əsgər». E.Heminquey özü haqqında yazılan tənqidi məqalələri oxumumuş. Bir gün M.Qorki gəlir xəstə yatan A.P.Cexovun yanına və dövrün bir çox ədəbiyyat məsələləri haqqında